

РЕЧНИКЪТ В ОГЛЕДАЛОТО НА СВОБОДНИТЕ СЛОВЕСНИ АСОЦИИ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Велка Попова, Анета Недялкова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

LEXICON IN THE MIRROR OF FREE VERBAL ASSOCIATIONS. EXPERIMENTAL STUDY

Velka Popova, Aneta Nedyalkova

University of Shumen “Konstantin Preslavsky”

Abstract. The article focuses on the process of aging of words and its manifestation in the mental lexicon of 50 naive speakers of Bulgarian language (40 from the village of Osmar and 10 from Shumen). An attempt was made to reveal its dynamics in relation to age stratification in society. An associations experiment was conducted with respondents from two different groups, aged 25–55 and 55–85 respectively.

Keywords: freeverbalassociations, mentallexicon, Bulgarian

Предлаганата работа е посветена на речника на българския език, като по този начин тя се вписва като един миниатюрен фрагмент в съществуващата богата изследователска традиция. Представеното проучване на някои специфични особености на менталния лексикон на съвременния българин е само една малка част от по-мощен проект, който се реализира в рамките на работната програма на екип от учени от Лабораторията по приложна лингвистика на Шуменския университет.

Основните задачи на настоящата работа са сведени до проучването на менталния лексикон на българите от едно малко населено място в Североизточна България, като при това е използван свободният асоциативен експеримент като една от най-популярните преки (онлайн) методики, чиито данни дават възможност за непосредствено „виждане“ на изследвания феномен. Асоциативният експеримент е един от основните методи за „реконструкция на речника на човека“ (срв. Караулов/Karaulov 1987: 7), тъй като дава възможност на изследвателя да разкрие лексико-семантичните връзки и словесните обединения, съществуващи в съзнанието на човека. Така на базата на анализите на данните от масов асоциативен експеримент биха могли се изведат някои фрагменти на общественото езиково съзнание и на социално значимия лексикон, което би позволило да се разберат определени страни и на *общобългарския езиков тип*. В този контекст, доколкото обхватът на проучването е ограничен до изследването на предс-

тавители на едно българско селище, настоящата работа е един опит да се разработи един малък детайл от цялостната мозайка.

Така в изследователския фокус се оказва процесът на остаряване на думите и неговите проявления в менталния лексикон на 50 човека, 40 от които – жители на село Осмар, Шуменско, а 10 – на град Шумен. Беше направен опит да се улови неговата динамика с оглед на възрастовата стратификация на обществото, като бяха включени две различни групи и.л. – I група във възраст от 25 до 55 г. и II група във възраст от 55 до 85 г., носители на български език (предимно монолингви).

Подборът на и.л. беше правен на случаен принцип, като бяха включени различни по професия, пол и образование хора. За многообразието допринесе добавянето на три лица билингви (*български – английски*), (*руски – български*) и (*турски – български*), както и на шест лица, които са постоянни жители на Осмар от 10–15 г., но по-голямата част от живота им е преминала в големи български градове (София, Варна).

Насочването на изследователското внимание към единици, които се намират в процес на маргинализация, в тяхната представеност в менталния лексикон на носителя на българския език е предположено от тяхната важност за разбирането на динамиката в лексикалната система, с която е свързан не само процесът на неологизация, но и процесът на архаизация. При това остаряването на думите е свързано или с отпадането на някаква реалия или с промяната на нейното название, докато появата на нова дума е свидетелство за „концептуализация на нов предмет, ново явление, нов факт в действителността или с ново езиково интерпретиране на този предмет или явление“ (БЛФ 2013:114). Преди да се съсредоточим върху остаряването на думите, ще се опитаме да потърсим път за разкриване на динамиката в лексикона, като коментираме съдбата на думата *демокрация*, която е напълно индиферентна в това отношение.

Динамиката в изменението на значенията на отделните лексеми и на отделните фрагменти на езиковото съзнание би могла най-пълноценно да се проследи на базата на анализ на асоциативните данни. Затова ще се обърнем към тълковните речници и към словесните асоциации на и.л., извлечени от осъществения свободен асоциативен експеримент (**Exp_LabLing**) и систематизирани в Асоциативен речник (**AD_LabLing**). Срв. (1) и (2) с (3):

(1) Речник на думите в българския език

(<http://rechnik.info/%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>)

демокрация

Тълковен речник

мн. демокрации, ж.

1. Само ед. Форма на общественно-политическа организация, която се основава на равни права на гражданите в управлението; народовластие.

2. Демократичен принцип на устройство на колектив или общество.

Синонимен речник

(същ.) народовластие, народно управление, свобода

(2) Речник на българския език. Т. 3 София, АИ: Проф. Марин Дринов, 2006.
ДЕМОКРАЦИЯ, мн. (рядко) -ии, ж.

1. Само ед. *Полит.* Форма на политическа организация на обществото, която се основава на признаването на еднакво право на всички граждани да участват в управлението на държавата; народовластие.

2. Само ед. Демократичен ред, демократично устройство на обществото или на отделен колектив, при което всички членове са равноправни и могат свободно да участват в решаването на общите въпроси и проблеми; демократизъм.

3. *Събир. Рядко.* Народните маси, демократично настроените слоеве на обществото, привържениците на демократична форма на управление.

Военна демокрация. *Истор.* Обществено-политическо устройство на племената при прехода към класовото общество непосредствено преди образуването на държавата, за което са характерни народно събрание на войните, съвет на старейшините и племенен вожд.

Народна демокрация. *Полит.* 1. Една от формите на диктатурата на пролетариата, установена в някои страни на Европа и Азия след Втората световна война. 2. Държава, в която е установена такава форма на управление.

(3) AD_LabLing

Обобщава асоциативните данни на 50 и.л. (жители на с. Осмар и град Шумен) във възраст от 25 до 85 г.

демокрация

свобода 7/8; свободия 3/1; слободия 0/2; анархия 1/0; безпаричие 1/0; Дали я има? 0/1; държава 1/0; едно време 1/0; глупост, поне за България 0/1; жадуван блян 0/1; измислица 1/0; Изток 0/1; илюзия 0/1; капитализъм 1/0; криворазбиране 1/0; криворазбран 1/0; младежи 1/0; народна 1/0; народно управление 0/1; норма 0/1; парламентарна демокрация 0/1; политическо управление 0/1; промяна 0/1; протести 0/1; разсипия 1/0; разпуснатост 1/0; свобода и закон 0/1; свобода слова 0/1; свободна воля 1/0; СДС 0/1; 1989г. 1/0;

Най-общият поглед върху речниковите статии показва, че концептът *демокрация* е представен в динамичен аспект единствено в статията от асоциативния речник. Така наред с 26-те реакции, които кореспондират с представянето на концепта в тълковните речници (53%), са регистрирани и 18 реакции, които се асоциират с разширяване на концептуалното съдържание (37%). Данните от Славянския асоциативен речник (САР 2004) обаче дават друга картина. Там *демокрация* не е използвана като стимул, но се появява в Обратния речник като реакция на думи, в които може ясно да се види пълното съответствие с тълковните речници при представянето на дадения концепт. Срв. (4):

(4) САР 2004:

ОБРАТЕН РЕЧНИК:

БЪЛГ. ЕЗ.

демокрация ← свободен 5; дума 3; справедливост 1; 3+9

РУСКИ ЕЗ.

демократия ← народ, свободный, справедливость 1; 3+3

На пръв поглед изглежда, че динамиката на представянето на концепта, сигнализирана от добавените нови компоненти и негативни конотации в AD_LabLing, има случаен характер. Към това насочва и разликата в масовостта на двата експеримента – 500 и.л. в експеримента от 1998–1999 г. (CAP 2004) срещу 50 и.л. в Exp_LabLing от 2018 г. Тук веднага трябва да се отбележи обаче възрастовата еднородност на групата и.л., чиито асоциации са обобщени в CAP 2004 – студенти във възраст от 18 до 25 г. Към това може да се добави и времевата дистанция от близо 20 години между двата експеримента. Дългите години на разочарования и натрупаната умора от прехода довежда до това, че през 2018 г. хората вече асоциират *демокрацията* и с *някаква грозна карикатура на демокрация* (I ред) или с нещо *нереално и невъзможно* (II ред). Паралелно в 53% от експерименталните резултати се обективират първите две от обобщените лексикографски значения на наблюдаваната дума (представени в III ред), което означава, че те са доминиращи за съвременното езиково съзнание, за разлика от третото значение, към което в тълковния речник е присъединена бележката *рядко*, а в асоциативния речник изобщо не е представено.

I. свободия 4, слободия 2, анархия 1, безпаричие 1, глупост, поне за България 1, разсипия 1, разпуснатост 1, криворазбиране 1, криворазбран 1;

II. жадуванблян 1, измислица 1, илюзия 1; Дали я има? 1

III. 1. народовластие; 2. равноправие, свобода; 3. Събират. привържениците на демократичната форма на управление.

Направеното сравнение на речниковата статия, получена в хода на обработката на резултатите от Exp_LabLing, и лексикографската статия демонстрира съществени различия, свързани със значението на думата *демокрация*. В речника не е фиксирано нито едно от приведените психолингвистични значения, които наред с това се отличават и с много по-висока оценъчност, емоционалност, образност. Това ясно показва, че психолингвистичното значение много по-широко от лексикографския вариант представя концепта, но разбира се, то по никакъв начин не изчерпва неговия пълен обем. Най-важната характеристика на психолингвистичното значение, по мнението на И. Бубнова, се явява това, което неговата структура отразява като субективно възприятие и осъзнаване на света, както и ограниченията, наложени от „съвкупния опит на определена социална общност или култура“ (Бубнова/Bubnova 2008: 46).

В контекста на динамиката на взаимосвързаните процеси на архаизация и неологизация на лексикона в настоящия принос във фокус е първият, който е маркиран и като деактуализация. „Остарялата лексика представлява съвкупност от лексикални единици, преминали от активния в пасивния запас на езика (придвижили се по линията актив → пасив) през различните периоди от историята на обществото ни и съответно на езика ни. Остарялата лексика в българския език обхваща хронологично различни

лексикални пластове: остаряла лексика от периода след Освобождението, остаряла лексика след Втората световна война и от периода след установяване на демокрацията у нас. Разбира се, това са относителни граници, защото преминаването на лексика към пасивния запас на езика е постоянен процес със засилен интензитет през определени периоди“ (БЛФ 2013:117).

В Exp_LabLing бяха използвани думи-стимули с различна степен на архаизация, а именно свързани с реалии или от по-далечното или по-близкото минало, които бяха обособени в две групи единици със статус съответно на *остарели* (лексикални единици, намиращи се на края на линията на деактуализация) и на *остаряващи* (лексикални единици, намиращи се някъде по линията на деактуализация).

Така например в списъка на остаряващите думи бяха включени названия, свързани с епохата на социализма, които се установяват в езика след 9.IX.1944 г., а след 10.XI.1989 г. с настъпването на драматични промени в българското общество попадат в стихията на процес на излизане от активна употреба. Такива са стимулите: *чавдарче*, *пионер*, *комсомол* и др. Същевременно в списъка на остарелите думи бяха обхванати названия на реалии от бита и ежедневната трудова сфера, свързани с една по-отдалечена епоха, като например: *миндер*, *геран* и др.

Същевременно бяха включени две синонимни названия *зехтин* и *дървено масло*, второто от които е обозначено в РБЕ като *Остар*. Как обаче този процес на завършила конкуренция е представен в асоциативния речник.

зехтин

олио 7/4; салата 5/3; маслина 4/3; масло 1/4; готвене 2/0; дървено масло 0/2; маслини 2/0; масло от маслини 0/2; дресинг 0/1; гръцка салата 1/0; Гърция 1/0; екстра върджин 1/0; здраве 1/0; Италия 1/0; манджа 1/0; маска за коса 1/0; маслинено масло 0/1; маслиново масло 0/1; маслиново олио 0/1; масло течено 0/1; овкусяване на салата 1/0; олива 0/1; шопска салата+ракийка 0/1

дървено масло

зехтин 1/8; маслина 2/2; катран 0/3; бълхи 0/1; дърво 1/0; дървено олио 1/0; за каруци 0/1; здравословно 0/1; каруца 0/1; какао 1/0; лак 1/0; лампа 1/0; ламперия 1/0; ленено масло 1/0; мазане 1/0; мазнина 0/1; неznam 1/0; необходимост 0/1; олио 0/1; от маслина 0/1; маслинки 1/0; масло 1/0; пейка 1/0; пламък 0/1; смазка 1/0; смола 0/1; ядене 1/0

При сравнението на данните от двете речникови статии се открояват различия, свързани със степента на архаизираност при остарялото название *дървено масло*, които са предположени от принадлежността на и.л. към различни възрастови групи. Така при втората група „следите“ от коментираната деактивирана единица са много по-живи, а в „спомените“ за думите, дадени като реакции, се съдържа една пълна представа за концепта, за разлика от групата на младите носители на езика.

При първичния анализ на асоциативните статии на остарели и остаряващи думи бяха открити някои важни закономерности:

➤ И в двете възрастови групи в реакциите преобладават единици, които са тематично свързани със стимула, дори в случаите на висока степен на деактивираност. Това говори за „пълната правомерност на интерпретацията на асоциативните полета в качеството им на преки психологически аналози на едноименните ситуативно-тематични полета“ (Мартинович 1993: 27–32). В този смисъл има основание асоциативните полета да се разбират като тематически еднородни лексикални обединения, създавани и организирани от думата-стимул. А при организирането на асоциативното поле като сложно цяло всички негови елементи в тяхното отношение към думата-стимул и един към друг се обединяват на основата на собствено тематични отношения.

➤ В речниковите статии на остаряващи думи-стимули, обозначаващи реалии от близкото минало на социализма асоциациите са възрастово диференцирани. Тук се обособява в рамките на първата група и.л. подгрупата на родените в периода 1980–1991 г., при които реакции съветизми и типично социалистически лексикални единици са твърде ограничени, но даже когато присъстват, те са стилистично неутрални. Същевременно при останалите и.л. този тип асоциации често са стилистично натоварени с негативна конотация.

Цитирана литература

- БЛФ 2013:** Пернишка, Е., Крумова-Цветкова, Л. (ред.) *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“. (Pernishka, E., Krumova-Cvetkova, L. (red.) *Balgarska leksikologijai frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologija*. Sofija: AI „Prof. M.Drinov“.)
- Бубнова 2008:** Бубнова, И. А. *Структура субъективного значения слова (психолингвистический аспект)*: дис. д-ра филол. наук. Москва. (Bubnova, I. A. *Struktura subjektivnogo znachenija slova (psiholingvisticheskij aspekt)*: dis. d-ra filol. nauk. Moskva.)
- Караулов 1987:** Караулов, Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука. (Karaulov, Ju. N. *Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'*. Moskva: Nauka.)
- Мартинович, 1993:** Мартинович, Г. А. *Текст и эксперимент*. Санкт-Петербург: СПбГУП. (Martinovich, G.A. *Tekst i jeksperiment*. Sankt-Peterburg: SPbGUP.)
- САР 2004:** *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский* / Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов. Москва. (*Slavjanskij asociativnyj slovar'* / N.V. Ufimceva, G.A. Cherkasova, Ju. N. Karaulov, E.F. Tarasov. Moskva.)

Велка Попова
Анета Недялкова
Шумен 9700
Ул. „Университетска“ 115
Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски“
Катедра по български език
v.popova@shu.bg
anetanedqlkova@abv.bg

Velka Popova
Aneta Nedyalkova
Shumen 9700
115 Universitetska Str.
Konstantin Preslavsky University of Shumen
Department of Bulgarian Language
v.popova@shu.bg
anetanedqlkova@abv.bg